

Կ. Ն. ՅՈՒՋՐԱՇՅԱՆ

ԴԵԼՄԻԿՆԵՐԸ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅՈՒ
«ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ

Արիստակես Լաստիվերտցու Պատմության քննական բնագրի նախապատրաստման ընթացքում ինձ հաջողվեց մտցնել մի շարք մեծ ու փոքր ուղղումներ: Նոր ընթերցումներից մեկի մասին արդեն առիթ եմ ունեցել խոսելու¹. ներկա նշումները վերաբերում են մի այլ ուղղման, առանց որի համապատասխան հատվածը մնում է անհասկանալի:

Պատմության ԺՁ գլուխը նվիրված է սելջուկների արշավանքին դեպի Հայաստան 1054 թ². Սուլտան Տուղրիլ-բեկի ղեկավարությամբ սելջուկները հասան մինչև Մանազկերտ, պաշարեցին քաղաքը, սակաֆն գրավել շկարողացան: Սուլտանը վերադարձավ, ավերելով ճանապարհին Արծկե քաղաքը:

Պաշարման ժամանակ, պատմում է Արիստակեսը, թուրքերը մոտեցրին պատերին մի հսկայական քարան և սկսեցին ուժեղացնել քաղաքը քարերով: «Իսկ ի դալ երկրորդ ատարն,— կարդում ենք հրատարակված բնագրում,— Որտիլմեզ³ որ զօրուն իշխանն էր, առեալ զզօրս իւր եկեալ մարտ եղեալ կռուէր ընդ մերմն»⁴: Նա փորձեց մտնել քաղաք, սակաֆն ընկավ պաշարվածների ձեռքը և սպանվեց, իսկ նրա զորքերը հետ նահանջեցին: Այդ անձնավորության մասին խոսում է նաև Մատթեոս Ուռհայեցին. «կալան և զաներն սուլտանին, որոյ անունն Ոսկեծամ ասէին»⁵. բյուզանդական պատմիչ Սկիլիցեսը⁶,

¹ Կ. Յուզբաշյան, Արիստակես Լաստիվերտցու Պատմության մեկ տարընթերցվածքի մասին՝ վրանդք և ոչ փրանդք. «Բանբեր Մատենադարանի» № 4, 1958. Կ. Ն. Юзбашян, «Варяги» и «прония» в сочинении Аристакеса Ластивертци. «Византийский вренник» т. XVI, 1959, стр. 14—20.

² Հիմնական աղբյուրներն են՝ Ibn al-Athiri, Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. C. J. Tornberg, v. IX. Lugduni Batavorum, 1863, էջ 41. 411. Ռուս. թարգմ. «Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-Камиль... Ибн-ал-Асира», Баку, 1940, стр. 117. Մատթեոս Ուռհայեցի. Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 118—122 Քր. թարգմ. Chronique de Matthieu d'Edesse continuée par Grégoire le Prêtre. Bibliothèque historique arménienne... par Edouard Dulaurier, Paris, 1858, pp. 98—102: Cedreni, Historiarum compendium, Bonnae, II, 1839, pp. 590—593. տե՛ս M. Cahen. Première pénétration turque en Asie Mineure. «Byzantion», XVIII, 1946—1948, pp. 16—17. Հ. Մանանդյան, Քննական ախուրթուն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 47—49: B. Spuler. Iran in früh-islamischer Zeit. Wiesbaden, 1952, SS. 128—129.

³ Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցույ, Թիֆլիս, 1912, էջ 103—104. Թիֆլիսի (ինչպես և Վենետիկի 1901 թ.) հրատարակությունը արտատպված է 1844 թ. Վենետիկում հրատարակված բնագրից, կազմված է ձեռագրի համեմատությամբ:

⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 119:

⁵ Cedreni, p. 591.

վերջապես, անվանում է նրան Խորեզմի խան — 'Αλχάν ό τών Χωρασμίων ήγε-
μόν.

Մեկնարանելով սույն տեղը, Պատմության ֆրանսերեն թարգմանիչը նկատում է, որ «Որտիլմեզ» անվան տակ թարմված է Սկիլիցես-Կեղրենոսի Koutloumous-ը և Մատթեոս Ուսհայեցու Գլխուշը¹, այսինքն Տուղրիլ-բեկի եղբորորդին և զորավարներից մեկը: Ընդունելով անգամ, որ հրապարակված բնագիրը ճիշտ է ներկայացնում Պատմության նախագաղափարը, նույնացումը պետք է համարել սխալ, որովհետև Մանազկերտի արշավանքում Գլխուշը չի մասնակցել, այդ ժամանակ նրա և Տուղրիլ-բեկի միջև սկիզբ էր առել խոր պառակտում²: Մինչդեռ ձեռագրերը հնարավորություն են տալիս վերականգնելու այդ հատվածի ճիշտ ընթերցումը — «Իսկ ի դալ երկրորդ աուրն որ Դելմից զօրուն իշխանն էր առեալ զզօրս իւր եկեալ մարտ եղեալ կոուէր ընդ մերսն»³:

Ինչպես հայտնի է, հայոց աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվում են դելմիները, իրանական մի ժողովուրդ, որը բնակվում էր Կասպից ծովից դեպի հարավ-արևմուտք⁴: Անաճիա Շիրակացուն կամ Մովսես Խորենացուն վերագրվող Աշխարհացույցը պահպանել է Դլմունք, ցԴիլումն ձևերը⁵: Թովմա Արծրունին (ավելի ճիշտ՝ նրա շարունակողը) պատմում է դելմիկների արշավանքի մասին⁶: Մատթեոս Ուսհայեցու մոտ հիշատակվում է «Թագաւորն Դելումաց»⁷: Հայտնի են նաև Դելմաստան⁸, Դէլէմէնկ⁹ ձևերը: Արիստակես Լաստիվերտցու մոտ՝ Դելմից ձևը Դելմ անվան սեռական հոլովն է, որը և նշանակում է «դելլամիների երկիր»: Եթե Աշխարհացույցի հեղինակը կամ Մատթեոս Ուսհայեցին դելլամի անունը պահպանել են պարսկերեն ձևով¹⁰, ապա Արիստակես Լաստիվերտցին հայացնում է այն, և Դելմ ու դելմիկ անունները նույն փոխհարաբերության մեջ են, ինչ որ օրինակ Պարս և պարսիկ: Ցուցական դերան-

¹ Histoire d'Arménie comprenant la fin du royaume d'Ani et le commencement de l'invasion des seldjoukides, par Arisdagues de Lasdiverd, traduite... par E. Prud'homme, p. 99, n. 1.

² Cedreni, p. 606.

³ Պետական Մատենադարան, հայերեն ձեռագրաց հավաքածու. № 2864, Թ. 281բ, № 1432, Թ. 102ա, № 1584, Թ. 67բ, № 1895, Թ. 42ա. նման ձևը՝ նաև հրապարակված բնագրի տարբերակներում: Չորս ձեռագրում ու դերանունը Դելմից բառից առաջ բացակայում է, տե՛ս № 3160, Թ. 254բ, № 3502, Թ. 404բ, № 3070, Թ. 198ա, № 6457, Թ. 87ա: № 2796 ձեռագրում՝ որ Դելմեզ զօրուն իշխանն էր (Թ. 39բ). նշելու է նաև որ հրատարակված բնագրի ու հարաբերական դերանունը (Ուտիլմեզ բառից հետո) մեր կողմից օգտագործված գրչագրերում չի հանդիպում:

⁴ Տե՛ս V. Minorsky, La domination des dailamites, Paris, 1932, (Publications de la Société des études iraniennes et de l'art persan, № 3).

⁵ J. Markwart, Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901, S. 10.

⁶ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 492:

⁷ Մատթէոս Ուսհայեցի, էջ 11:

⁸ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Աստղկան, Պատմութիւն տիեզերական, հրատ. Ս. Մալխասյանցի, ՍՊԲ, 1885, էջ 188:

⁹ Մովսեսի Կազանկատուացոյ, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1913, էջ 385:

¹⁰ Վ. Մինորսկին ենթադրում է, որ Deilam-ը այդ տեղանվան արարացրած ձևն է, իրականում հնչում էր հավանաբար Delam կամ անգամ Delim. V. Minorsky, op. cit., p. I, note.

վան բացակայությունը նման նախադասության մեջ հատուկ է հայերենին, նույն Արիստակես Լաստիվերացու մոտ նման կառուցվածք կգտնենք մի քանի տող ստորև՝ «իսկ որ ի վերայ պարսպին էին... կտլան զնա ևն»:

Այսպիսով, բանասիրական վերլուծությունը համոզում է մեզ, որ Պատմության մեջ բերված հատվածում խոսքը դելյամիկների — դելմիկների մասին է, որոնք մասնակցել են սելջուկների 1054 թ. արշավանքին: Վերևում սակայն նշեցինք, որ խոսելով նույն զորավարի մասին, Սկիլիցեսը անվանում է նրան Խորեզմի խան, իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին՝ սուլտանի աներ: Արաբական պատմիչ Սիրտ իբն-ալ-Ջաուզին խուլ կերպով ակնարկում է այն մասին, որ Տուղրիլ-բեկի կինը Խորեզմից էր¹: Խորեզմացի մի խան էր կանգնած որպես դելյամիկների զորավար, թե Սկիլիցեսը պարզապես շփոթել է վերջիններիս Խորեզմացիների հետ՝ դժվար է ասել: Արաբերեն և պարսկերեն աղբյուրների հետագա ուսումնասիրությունը պատասխան կտա թերևս այդ հարցին: Պարզ է միայն, որ 1054 թ. արշավանքին դելմիկների մասնակցությունը կասկածի ենթակա չէ. այդ հարցում ևս մեր հեղինակը մնում է ճշտապատում:

Հայոց աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները դելմիկների և նրանց արշավանքների մասին ի մի է բերել Ս. Շալջյանը²: Հղելով ընթերցողին այդ՝ նյութով հարուստ հոդվածին³, փորձենք կատարել մի շարք լրացումներ նորագույն կամ հեղինակի կողմից անտեսված գրականության հիման վրա:

Հնագույն տեղեկությունը դելմիկների արշավանքի մասին պահպանել է Թովմա Արծրունու շարունակողը: Դելմիկները գրավեցին Հաղամակերտ քաղաքը Աղբակում և տարան բազմաթիվ դերիններ, ասում է պատմիչը: Սակայն Անձևացիքում վրա հասան հայ ջոկատները, կոտորեցին 2000 թշնամի զինվոր, հետ վերցրին ավարը և աղատեցին գերջաջներին⁴: Այդ մասին մանրամասն պատմում է նաև Իբն-ալ-Ասիրը⁵, որը սակայն դելմիկների պարտության մասին լուռ է: Դելմիկների պարագրուխն էր Լաշկարի Իբն-Մարդին, արշավանքը տեղի է ունեցել հիջրեթի 326-ին (8.11.937—29.9.938): Հայագիտական մամուլում այդ արշավանքին նվիրված է հատուկ հոդված⁶, որի հեղինակը չի կասկածում, որ հայոց պատմիչի մոտ ևս պահպանվել է ուշագրավ տեղեկություն սույն դեպքի վերաբերյալ:

Դելմիկների արշավանքը Հայաստան, որի մասին պատմում է Մովսես Կաղանկատվացին, տեղի է ունեցել ոչ թե 914 թ. ինչպես ենթադրում է Ս. Շալջյանը, այլ 944 թ. Պարտավում դելմիկները հանդիպում են սուս—սուզիկ-

¹ M. Cahen, op. cit. p. 17, n. 1.

² Ս. Շալջյան, Դելմիկները և նրանց արշավանքները դեպի Հայաստան: «Տեղեկագիր» ՄՍՍՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի, № 5—6 (10—11), 1941, Արիստակես Լաստիվերացու տեղեկությունը հեղինակը բնականաբար չէր կարող օգտագործել:

³ Պետք է շեշտել սակայն, որ Ս. Շալջյանը հարցը ուսումնասիրում է միայն հայոց աղբյուրների սահմաններում, ուստի նրա ընդհանուր եզրակացությունները դելմիկների պատմության վերաբերյալ որոշ դեպքերում կարող են հիմնավորման:

⁴ Թովմա Արծրունի, էջ 492:

⁵ Ibn al-Athir, v. VIII, p. 261 — 263 սուս. Թարգմ. «Материалы по истории Азербайджана...», стр. 92—93.

⁶ Cl. Hart. Une razzia en Arménie au Xe siècle. «Revue des études arméniennes», 1, 1921, fasc. 4, Տե՛ս նաև J. Markwart. Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, S. 387—389.

ներին, որոնց գալստյան մասին Անդրկովկաս մանրամասն խոսում են արաբ պատմիչները, տալով և դեպքի ճիշտ թվականը¹: Մովսես Կաղանկատվացու հիշատակած Սաղարի լրիվ անունն է՝ Սալար Մարզուբան իբն-Մուհամմադ իբն-Մուսաֆիր²:

Հակառակ Ս. Շալչյանի կարծիքին, 987—988 թթ. Հայաստան արշավող Աբլահաճը դեյլամի չէ: Ասողիկը ի նկատի ունի Աբուլ-Հայջա իբն ալ-Ռավվադիին, իսկ Ռավվադյանների հարստությունը ուներ ոչ թե դեյլամի, այլ քուրդ-արարական ծագում³:

Ինչպես ասացինք վերը, դեյլամիներին հիշում է նաև Մատթեոս Ուսահյեցին: Պատմելով 971—972 թթ. դեպքերի մասին, նա ասում է՝ «Զօրածո զով արարեալ թագաւորն Դելումաց և յանկարծից գայր հասանէր ի նիդ գաւառն հայոց՝ մերձ ի յամուրն Բջնի»⁴:

Արդեն Մ. Չամչյանը⁵ ցույց է տվել, որ այդ դեպքի մասին պատմում է նաև Վարդան Բարձրբերդցին, ըստ որում տալիս է նաև ճիշտ թվականը՝ 1021. «Ի շորս հարիւր եօթանասուն թուին ել Տուղրիլ բէկն և պատահեաց նմա ի նախճալանի Լիպարիտ հինդ հազար հեծելովք և փախաւ յահագին բազմութենէն: Եւ ի գալ թուրքին ի Դուին և սիոեալ ասպատակս ել ընդդէմ նոցա բաշն Վասակ. և ցուցեալ մեծ քաջութիւնս դառնայ ի Սերկելի և ի հանդշին սակաւ մի քնով քարիւ հարեալ զզլուխն այր մի յանդէտս՝ մեռանի»⁶:

Գրականության մեջ այդ արշավանքի վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ: Ա. կադ. Հ. Մանանդյանը գտնում էր, որ արշավողները իրոք գելմիկներ էին (և ոչ թե սելջուկներ, ինչպես կարծում էին մի շարք գիտնականներ). միաժամանակ նա ենթադրում էր, որ այդ արշավին մասնակցել է նաև թուրքական այրուձի⁷: Հ. Մարկվարտի կարծիքով «Դելումաց թագավորը» Աղբրեջանի դեյլամի ամիրա աս-Սալար Իբրահիմ իբն-ալ-Մարզուբանն է կամ Վահսուդան իբն-Մամլանը⁸: Հետաքրքիր կարծիք է հայտնել այդ դեպքերի վերաբերյալ պարսիկ գիտնական Քասրավին: Նա ասում է, որ 1021 թ. հարձակվողները պատկանում էին սելջուկներից անկախ զուլ ցեղին: Այդ արշավանքից բիշ առաջ զուլերը ապաստան էին դրել ռավվադյան ամիրա Վահսուդանի մոտ Ասրապատականում⁹: Այդ կարծիքը առավել համոզիչ է թվում, որովհետև Մարմաշենի 1029 թ. արձանագրության մեջ այդ արշավը հիշատակվում է «թուրքաց պատերազմ» անվան տակ¹⁰:

¹ А. Якубовский. Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 322 г. = 943/4 г. «Византийский временник», т. XXIV, 1926, стр. 71—72; В. В. Бартольд. Арабские известия о русах. «Советское востоковедение», т. I, 1940, стр. 31—34.

² *Տե՛սե՛լ նրա մասին* V. Minorsky. Caucasia IV... «Bulletin of School of Oriental and African Studies», 1953 XV/3, p. 514—515.

³ V. Minorsky, Musafiri. «Encyclopédie de l'Islam», t. III, 1936, p. 795—796.

⁴ Մատթեոս Ուսահյեցի, էջ 11:

⁵ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 904:

⁶ Կեծի Վարդանայ Բարձրբերդցու, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 131:

⁷ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Գ, էջ 38—39:

⁸ J. Markwart, op. cit., s. 518.

⁹ S. A. Kasrawi Tabrizi, The Forgotten Rulers (Rawwadits). Teheran, 1929, p. 15—16 (պարսկերեն):

¹⁰ Կ. Կոստանյան, Վիճական տարեգիր, ՍՊԲ, 1913, էջ 16:

Ահա այն հավելումները, որոնց կարիքն է դրում Ս. Շալջյանի ընդհանուր առմամբ բովանդակալից հոդվածը: Ավելացնենք նաև, որ Դվինի և դելմիկների միջև եղած հարաբերություններին նվիրված է Ա. Տեր-Ղևոնդյանի հոդվածը¹:

К. Н. ЮЗБАШЯН

ДЕЙЛЕМИТЫ В «ПОВЕСТВОВАНИИ» АРИСТАКЕСА ЛАСТИВЕРТЦИ

Резюме

XVI глава «Повествования» Аристакееса Ластивертци (XI в.) посвящена нашествию сельджуков на Армению в 1054 г. и безуспешной попытке овладеть Маназкертом. При осаде города, говорится в опубликованном тексте, некий военачальник «Ортилмез» предпринял попытку проникнуть в цитадель, но был схвачен и убит. Загадочное имя «Ортилмез» явилось порождением неверного понимания соответствующего места. С помощью рукописей восстанавливается правильное чтение этой фразы: *Իսկ ի գալ երկրորդ անգամ որ Գեղմից գորուն իշխանն էր* — «а на следующий день предводитель дейлемитов...» Таким образом, в походе 1054 г. участвовали дейлемиты, иранское племя, проживавшее юго-восточнее Каспийского моря. О Дейлеме и дейлемитах упоминают многие армянские авторы начиная с VII века. Аристакеес Ластивертци сохранил арменизированную форму наименования Дейлема — Делмк, (род. п. Делмиц).

¹ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դվինը Սալարյանների ժամանակ, Հայկ. ՍՍՌ-ԳՍ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ. 1956, № 12:

